

# گزارشی از فعالیت‌های سرکنسولگری بریتانیا در بوشهر

۱۳۳۲ - ۱۱۷۷ ه. ق / ۱۹۱۴ - ۱۷۶۳ م.

○ سرکنسولگری بریتانیا در بوشهر (۱۳۳۲ - ۱۱۷۷ ه. ق / ۱۹۱۴ - ۱۷۶۳ م.)  
○ نگارش: صفورا برومند  
○ ناشر: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۱، ۴۶۴ ص، ۲۲۰۰ تومان



شرق و ایران را به طور مختصر بررسی نموده است.

در بخش اول کتاب، علل و نتایج انتخاب بوشهر به عنوان محل نمایندگی شرکت هند شرقی بریتانیا در سواحل شمالی خلیج فارس و عملکرد آن تا سال‌های پایانی قرن دوازدهم هجری / هجدهم میلادی در چهار فصل پی‌گیری شده است. پس از انعقاد قرارداد صلح پاریس و تثبیت موقعیت شرکت هند شرقی بریتانیا در هندوستان به عنوان یک نیروی تعیین‌کننده سیاسی و اقتصادی، و به سبب خروج نیروی رقیب (فرانسویان) از صحنه سیاست و اقتصاد هند و نیز کمرنگ شدن فعالیت هلندیان، انگلیسی‌ها در پی فعالیت مجدد و قوی‌تری در سواحل خلیج فارس اما این بار در محلی جدید و مناسب‌تر برآمدند، بنابراین بوشهر را برگزیدند. از جمله دلایل این انتخاب: یکی پیشنهاد **داگلاس**، نماینده شرکت در بندرعباس بود که پس از بازدید این شهر و ملاقات با شیخ بوشهر، اوضاع این شهر را کاملاً مناسب یافته بود. دلیل دیگر تمایل شیخ سعدون (شیخ بوشهر) به حضور نمایندگی شرکت در آنجا بود و رسماً نیز از آنها دعوت نمود. علت دیگر، موقعیت جغرافیایی مناسب بوشهر برای برپایی نمایندگی بود.

سرانجام نیز بریتانیایی‌ها موفق شدند هم موافقت شیخ بوشهر را جلب نمایند و هم مفاد قرارداد با شیخ بوشهر را به تأیید کریم خان زند برسانند و متعاقب آن کریمخان طی فرمانی دوازده ماده‌ای حقوق و امتیازات مختلفی به دولت

جمهوری اسلامی ایران و گزیده اسناد وزارت امور خارج بریتانیا انجام شده است. نویسنده جهت تکمیل مباحث بررسی خود از کتب منبع به زبان فارسی و مأخذ فارسی و انگلیسی نیز سودجسته است اما مبنای کار او برپایه اسناد وزارت امور خارجه ایران می‌باشد.

نویسنده در بخش مقدماتی به منظور آشنایی بیشتر خواننده با مباحث کلی و به عنوان پیش زمینه پژوهش، مباحثی چون موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی بوشهر، چگونگی شروع مناسبات بریتانیا و ایران و نقش خلیج فارس در این امر، تأسیس شرکت هند شرقی بریتانیا و فعالیت نمایندگی آن در ایران، سیاست‌های جهانی بریتانیا و رقابت این کشور با فرانسه در خلیج فارس را مطرح نموده است:

شرکت هند شرقی بریتانیا در ۳۱ دسامبر ۱۶۰۰ م / ۹ - ۱۰۰۸ ه. با صدور فرمانی از سوی ملکه الیزابت اول تشکیل شد. شانزده سال بعد در سال ۱۶۱۶ م / ۱۰۲۵ ه. در عهد شاه عباس صفوی، اولین کشتی این شرکت به نام جیمز حامل محموله‌ای از پارچه در جاسک پهلو گرفت و با ارسال این محموله به شیراز و تأسیس کارگاه‌هایی در این شهر و اصفهان، شرکت هند شرقی رسماً فعالیت خود را در ایران آغاز نمود. نخستین بار فعالیت‌های شرکت در بندر عباس متمرکز بود تا اینکه به مرور دامنه فعالیت‌های آن به بصره کشیده شد و در آنجا متمرکز گشت. نویسنده در ادامه مطالب فوق روند اقدامات کمپانی هند شرقی و تقابل آن با منافع فرانسه در

آگاهی از اقدامات و فعالیت‌های بازرگانی و تجاری دولت بریتانیا در ایران در دو قرن اخیر، از جمله مسائل مهم و ضروری برای تبیین بسیاری از حوادث تاریخی در ایران می‌باشد. چون منافع تجاری دولت بریتانیا دقیقاً در پیوند با منافع سیاسی آن کشور بوده است. کتاب حاضر پژوهشی در ارتباط با فعالیت سرکنسولگری بریتانیا در بوشهر می‌باشد. کتاب از یک پیشگفتار، بخش مقدماتی، سه فصل عمده، نتیجه، کتابنامه و ضمیمه تشکیل یافته است.

نویسنده در پیشگفتار هدف از تدوین کتاب را بررسی نقش بارز و تعیین‌کننده سرکنسولگری بوشهر در مناسبات ایران و بریتانیا طی قرون دوازدهم و سیزدهم هجری / هجدهم و نوزدهم میلادی می‌داند. بر این اساس وی گوشه‌هایی از فعالیت صدوشتاد ساله نمایندگی بریتانیا در بوشهر - از زمان تأسیس (۱۱۷۷ ه. ۱۷۶۳ م) تا آغاز جنگ جهانی اول (۱۳۳۲ ه. / ۱۹۱۴ م) را به عنوان محدوده زمانی پژوهش، در نظر گرفته است. بخش اعظم پژوهش با تکیه بر مقابله اسناد موجود در بایگانی وزارت امور خارجه

انگلیس اعطا نمود و به آنها اجازه داد که در بوشهر به تأسیس نمایندگی پرداخته فعالیت تجاری خود را در خلیج فارس از سر گیرند.

این قرارداد کاملاً به نفع شرکت هند شرقی بریتانیا بود و تمام انتظارات تجاری آنها را برآورده می‌نمود. حضور نمایندگی شرکت در بوشهر ۶ سال (۱۷۶۳-۹ م) بیشتر دوام نیاورد. آنها به دلیل اختلافات با دولت فرانسه مجبور به ترک بوشهر شدند. فعالیت نمایندگی در مرتبه بعد، در سال ۱۷۷۵ در بوشهر از سر گرفته شد. این بار نیز همچون دفعه قبل بازگشایی نمایندگی در بوشهر، از منافع متقابل شیخ بوشهر، شرکت هند شرقی در خلیج فارس و کریم خان زند نشأت می‌گرفت. در ادامه این بخش نویسنده

فعالیت نمایندگی شرکت هند شرقی در بوشهر را تا اوایل دوره قاجار مورد بررسی قرار داده است.

در بخش دوم، عملکرد نمایندگی بریتانیا و نمایندگان آن در بوشهر، مناسبات آنها با مقامات دولت متبوعه خود در لندن، بمبئی و کلکته و سرانجام تأثیر حضور آنان در شکل‌گیری و گسترش مناسبات ایران و بریتانیا طی سال‌های (۱۲۱۳-۳۵ هـ / ۱۷۹۸-۱۸۲۰ م) بررسی شده است که دو فصل مختصر را در برمی‌گیرد. در فصل اول سیاست شرکت هند شرقی بریتانیا در خلیج فارس طی سال‌های (۱۲۰۳-۱۳ هـ / ۱۷۸۹-۹۸ م) ارزیابی شده و در واقع ادامه مباحث فصل چهارم بخش قبلی کتاب می‌باشد. دورانی که نمایندگی در بوشهر شاهد تغییرات و دگرگونی‌های سیاسی - اقتصادی و اجتماعی مکرر در ایران و حاشیه خلیج فارس بود و زوال سلسله زندیه و به قدرت رسیدن سلسله قاجار از مهمترین حوادث آن به شمار می‌آمد.

نخستین اقدام حکومت بریتانیا در هند، انتصاب مهدی علی خان، معروف به بهادر جنگ به عنوان نماینده شرکت هند شرقی بریتانیا در بوشهر بود که در سال (۱۲۱۳ هـ / ۱۷۹۸ م) صورت گرفت. او مأمور سروسامان دادن به اوضاع نمایندگی شرکت در بوشهر شد. مهدی علی خان به زودی اوضاع شرکت را در بوشهر سروسامان داد و موفق به جلب نظر موافق دربار ایران گشت. وی طی مدتی کوتاه نقشی اساسی بر فعالیت نمایندگی شرکت در ایران بر جای گذاشت و موفق شد امتیازات زیادی از فتحعلی شاه قاجار و برخی از شیوخ اطراف خلیج فارس (همچون امام مسقط) کسب نماید و تا حدود زیادی موقعیت نمایندگی بریتانیا را در بوشهر تثبیت نماید. نویسنده کتاب دوران سه ساله نمایندگی وی را

## «صفورا برومند» در کتاب خود، گوشه‌هایی از فعالیت صد و هشتاد ساله نمایندگی بریتانیا در بوشهر - از زمان تأسیس (۱۱۷۷ هـ / ۱۷۶۳ م) تا آغاز جنگ جهانی اول (۱۳۳۲ هـ / ۱۹۱۴ م) را به عنوان محدوده زمانی پژوهش در نظر گرفته است

### بخش اعظم پژوهش نویسنده کتاب، با تکیه بر مقابله اسناد موجود در بایگانی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران و گزیده اسناد وزارت امور خارجه بریتانیا انجام شده است

یکی از پربرترین ادوار فعالیت شرکت در بوشهر ذکر می‌کند.

نویسنده در ادامه به نقش سرجان ملکم اشاره نموده معتقد است که در بررسی وضعیت نمایندگی بوشهر در سال‌های آغازین قرن نوزدهم میلادی / سیزدهم هجری، اقدامات ملکم در ایران را نمی‌توان نادیده انگاشت. خاصه آنکه عملکرد وی مبنی بر تحکیم پایگاه سیاسی و اقتصادی بریتانیا در ایران تا مدت‌های مدیدی خطمشی دولت متبوعه خویش را در این کشور تعیین می‌کرد و مناسبات خارجی آن را تحت تأثیر قرار می‌داد. در ادامه نویسنده فعالیت‌های نمایندگی شرکت در بوشهر، بهبودی روابط فرانسه و ایران و تأثیر آن بر فعالیت‌های شرکت، تمرکز بیشتر فعالیت‌های شرکت در امور تجاری را مورد بررسی قرار داده است.

بخش سوم و پایانی کتاب که طولانی‌ترین قسمت آن می‌باشد به معرفی فهرستی از فعالیت‌های اصلی و برخی امور جنبی نماینده شرکت هند شرقی بریتانیا در بوشهر مقارن سال‌های (۱۳۳۲-۱۲۱۳ هـ / ۱۹۱۴-۱۸۲۰ م) اختصاص دارد که در پانزده فصل ارائه شده است. از جمله مباحث مطرح شده در این بخش به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

سرکوبی دزدان دریایی توسط نیروی دریایی بریتانیا که فعالیت‌های تجاری نمایندگی شرکت هند شرقی در بوشهر را تحت تأثیر قرار داده بود؛ بحران هرات که تأثیر زیادی بر کاهش فعالیت‌های نمایندگی بریتانیا در بوشهر بر جای گذاشت و تا مدتی تقریباً فعالیت نمایندگی در بوشهر مسکوت ماند؛ ممانعت از تجارت برده و قاچاق اسلحه که در دستور کار نمایندگی بریتانیا در بوشهر قرار گرفته بود، از این رو شیوخ عرب

منطقه را نیز مجبور به پذیرش این امر نموده، نظر محمدشاه قاجار را نیز برای این کار جلب نمودند به نحوی که وی فرمان منع تجارت برده در بنادر ایران را صادر نمود؛ فعالیت‌های پزشکی و نظارت بر امور قرنطینه بنادر نیز از جمله فعالیت‌های جنبی نمایندگی شرکت بریتانیا در بوشهر بود.

نویسنده در فصل ششم از بخش سوم فهرست کاملی از اسامی افراد تحت پوشش بریتانیا که در سال ۱۸۶۹ م / ۱۲۸۶ هـ. تحت نظارت نمایندگی سیاسی بریتانیا در خلیج فارس قرار داشتند ارائه داده است که اسامی کارکنان نمایندگی، بازرگانان و کارکنان تلگراف را در برمی‌گیرد.

موضع‌گیری نمایندگی شرکت بریتانیا در قبال جزایر ایران در خلیج فارس، مناسبات با شیوخ حاشیه خلیج فارس، توسعه کشتیرانی و برپایی خطوط تلگراف، محل نمایندگی بریتانیا در بوشهر، مناسبات نمایندگی با دولت متبوعه خود، مناسبات با حکام محلی و حاکم فارس و دولت ایران، مناسبات با سایر نمایندگی‌های خارجی مقیم خلیج فارس و بوشهر، انعکاس عملکرد نمایندگی بریتانیا در بوشهر در روزنامه‌های حبل‌المتین و مظفری و جنوب، و فهرست اسامی نمایندگان شرکت در بوشهر فصول بعدی کتاب در بخش سوم را تشکیل می‌دهند. در پایان نیز نتیجه‌گیری، کتابشناسی فارسی و انگلیسی و متن چند عهدنامه از جمله عهدنامه مجمل، مفصل و تهران و... به صورت ضمیمه آمده است.

از جمله ویژگی‌های کتاب، جدید بودن موضوع، بهره‌گیری از اسناد وزارت خارجه ایران، استفاده از جداول، فهرست‌ها و نمودارها برای تبیین بهتر و روشن‌تر موضوع کتاب می‌باشد که بر غنای کتاب افزوده است. کتاب از نثری روان برخوردار است و نویسنده در تحلیل مطالب تلاش زیادی متحمل شده است اما در برخی فصول (همچون بحران هرات، سرکوبی دزدان دریایی و...) نویسنده محترم توضیحاتی بیش از حد ارائه داده است که در برخی مواقع از موضوع اصلی کتاب کمی فاصله می‌گیرد. نیز نویسنده برای سه بخش اصلی کتاب عنوانی انتخاب نکرده است و تنها فصول کتاب دارای عنوان می‌باشند. مطالعه کتاب به علاقه‌مندان به مطالعه تاریخ معاصر ایران و پژوهشگران حوزه خلیج فارس توصیه می‌شود.

مجتبی خلیفه